

*Петро Кулаковський,
Юрій Шаповал*

СПІЛЬНЕ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВИДАННЯ

“Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття.
Невідомі документи з архівів спеціальних служб”

Видання, про яке йдеться, упродовж наступного часу планує здійснити спільний українсько-польський колектив упорядників. Цей колектив, до складу якого увійшли працівники Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі, Служби безпеки України та Національної Академії наук України, розпочав свою роботу кілька років тому.

Безпосередній імпульс до початку спільної діяльності було дано ще 1991 року. Саме тоді за запитом польської сторони працівниками української спецслужби розпочався пошук матеріалів про долю заступника Прокурора міста Рівне Станіслава Мільчановського, заарештованого 1939 року. Ці пошуки призвели до того, що в архіві колишнього КГБ УРСР було виявлено список на 3 435 осіб, заарештованих упродовж 1939-1940 років у західних областях України. Список було передано польській стороні, а згодом ці матеріали увійшли до надрукованої 1995 року у Варшаві книжки “Український слід Кагані” (1998 року перевидана із значними доповненнями під назвою “Слідом катинського злочину”).

У грудні 1995 року було досягнуто домовленості між Міністром внутрішніх справ Республіки Польщі і Головою Служби безпеки України про необхідність проведення подальшої спільної роботи по пошуку документальних матеріалів щодо репресованих у 1939-1941 роках польських громадян, заарештованих НКВД у Західній Україні.

В квітні 1996 року на запрошення Міністерства внутрішніх справ Республіки Польщі до Варшави приїхала українська делегація. Саме тоді було вирішено створити спільну робочу групу СБУ і МВС РП, до складу якої увійшли: заступник Голови СБУ В.Пристайко, начальник Держархіву СБУ О.Пшенніков, заступник начальника ДА СБУ П.Кулаковський, доктор історичних наук Ю.Шаповал, директор Центрального архіву МВС і А РП Г.Якубовський, Віце-директор ЦА МВС і А РП Є.Тухольський, головний спеціаліст цього архіву І.Гайовнічек.

Робоча група мала здійснювати систематичні дослідження з метою розшуку у своїх відомчих архівах, а також в інших архівних установах, матеріалів, які є актуальними для обох держав.

При цьому українська сторона мала здійснювати тематичне виявлення документальних даних щодо:

- долі польських громадян — співробітників МВС (Державна поліція. Корпус охорони прикордоння. Прикордонна охорона), тюремної охорони, службовців прокуратури, судів, жандармерії, державної адміністрації, а також Другого відділу Генштабу Польської армії;
- вивезення польських громадян у період 1939-1941 років із західних областей України;
- підпільної боротьби польських організацій у 1939-1941 роках.

Польська сторона взялася за виявлення матеріалів щодо:

- діяльності українських політичних партій, громадських об'єднань на території Польщі у 1920-1940 роках;
- Організації Українських Націоналістів (ОУН) на території Польщі, боротьби між Українською Повстанською Армією (УПА) та польськими збройними формуваннями;
- розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів Української Галицької Армії, Української Народної Республіки, а також стосовно переселення українців з Польщі у 1944-1947 роках.

Тоді ж було передбачено спільне видання збірників документів та інших публікацій, а згадані вище домовленості і практичний обмін архівними матеріалами між МВС і А РП та СБУ, власне, і визначили зміст запланованого видання.

У лютому 1997 року, під час чергової робочої зустрічі, було затверджено загальну назву спільної видавничої серії: **“Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”**, а також ухвалено присвятити перший том документам і матеріалам про польське підпілля в Західній Україні у 1939-1941 роках.

У червні 1997 року робоча група затвердила план-проспект другого тому, який матиме назву **“Польсько-українські переселення 1944-1947 років”** підготовка якого має завершитись у 1998 році.

З самого початку спільної роботи було узгоджено основні принципи, якими керувалися упорядники. Насамперед ми не прагнули нав'язувати будь-кому якісь думки або власне бачення доволі непростих українсько-польських взаємин у 30-40-х роках ХХ століття.

Добре відомо, що напередодні другої світової війни відбулися події, які, на жаль, зовсім не сприяли зменшенню того негативного потенціалу, який накопичився упродовж багатьох століть в історичній

свідомості українців і поляків. 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня частини Червоної Армії вступили на територію західноукраїнських і західнобілоруських земель. У відповідності із секретними протоколами до нацистсько-радянської угоди від 23 серпня 1939 року та до договору про "Дружбу і кордон" від 28 вересня 1939 року існувала межа, далі якої нацистські війська не йшли на схід, а радянські війська не просувались на захід. Внаслідок домовленостей Гітлера і Сталіна території, населені переважно українцями і білорусами, відійшли до УРСР і БРСР.

З самого початку ці події були розцінені і коментувалися офіційною пропагандою в СРСР як процес зміцнення західного кордону. Як справедливо зауважують дослідники, проблема радянсько-польського кордону стала гострою не тільки у стосунках двох країн, але й всередині антигітлерівської коаліції, учасниками якої були Польща і СРСР. Сама ця проблема визначала розстановку сил і орієнтації різних прошарків польського суспільства воєнного і повоєнного часу.

Однак у колишньому СРСР і, зрозуміло, в УРСР, про це не можна було говорити вголос. Як не можна було всебічно і об'єктивно оцінювати, що само, крім возз'єднання, приніс "золотий вересень" 1939 року народам західноукраїнських земель, чим він ще став для багатьох українців і поляків.

У новостворених західних областях УРСР ще у передвоєнний час розпочалися перетворення, які мали на меті "зрівняти" устрій на цих теренах із соціально-економічним ладом на території тодішнього СРСР. Повсюди почали створюватись партійні і державні органи, які насаджували комуністичний лад.

Однак тільки тепер ми можемо сказати: ще напередодні вступу радянських військ у Західну Україну, 15 вересня 1939 року, Лаврентій Берія своєю суворо таємною директивою чітко регламентував функції оперативних груп НКВД на приєднаних територіях. Насамперед керівники цих груп входили до складу тимчасових органів влади, що створювались. Перед цими групами було поставлено завдання займати приміщення установ зв'язку, державних і приватних банків, казначейств, всіх сховищ цінностей, сприяти політвідділам армії у контролі над друкарнями, редакціями газет, складами паперу тощо, а також над архівами (в першу чергу жандармерії і органів польської розвідки).

Разом з тим вже ця директива, дана до вступу військ на територію, що перед тим була у складі тодішньої Польської держави, містила вказівки на необхідність застосування репресивних заходів, а серед них арешти і оголошення заложенниками "найбільших представників з поміщиків, князів, дворян і капіталістів", арешти представників польської адміністрації (жандармів, воєвод, поліцейських тощо, діячів українських

і польських політичних партій, об'єднань, інших організацій).

Вже ця директива несла в собі зародок майбутніх трагедій, серед яких Катинський і Харківський розстріли, знищення ув'язнених у тюрмах західних областей тощо. Маючи величезний досвід у боротьбі з “ворогами народу”, відомство Лаврентія Берії почало в буквальному смислі цього слова масово розправлятися з тими, кого за таємними наказами і інструкціями НКВД було визнано “ворожими” або “соціальне небезпечними” елементами. Зокрема, 5 березня 1940 року Л.Берія надіслав до ЦК ВКП(б) доповідну записку, в якій просив згоди на розстріл “заклятих ворогів радянської влади”, які, на його думку, “тільки і чекають звільнення, щоб мати можливість активно включитися у боротьбу проти радянської влади”. До цих ворогів було віднесено колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремщиків, осадників, розвідників, а також в'язнів тюрем у Західній Україні та Білорусії. І такий дозвіл було дано ¹.

Почалися депортації мешканців краю у східні райони СРСР, у гула-гівські табори та поселення, де люди зазнавали жорстоких поневірянь, знущань та мук, потерпаючи від холоду, голоду, варварського ставлення до них. З осені 1939 по осінь 1940 року було репресовано за політичними ознаками, головним чином депортовано без суду і слідства і навіть без письмових доказів будь-якого злочину з боку жертв, 312 тисяч сімей, або 1 мільйон 173 тисячі 170 чоловік, що становило близько 10% населення Західної України і Західної Білорусії ². Жертвами депортацій ставали всі, хто хоча б вірогідно у майбутньому міг чинити опір комуністичному режимові ³.

Становище значною мірою ускладнювалось тим, що місцеві партійні, державні та інші організації очолювали приїжджі уповноважені з центральних і східних областей України, а також, зрозуміло, з Росії. Вони не тільки не знали в багатьох випадках мови, звичаїв, традицій, але й не бажали всього цього знати, бодай для проформи рахуватись з тим, що місцеве населення довгий час жило за інших соціально-політичних, культурних, побутових умов. Тим самим, по суті, провокувалась громадянська війна, коли українці змушені були воювати проти українців, що приносило братовбивчі жертви.

В Західній Україні було заборонено всі колишні українські політичні партії, громадські, культурні, наукові, торговельні та промислові товариства і установи, зокрема “Просвіта”, Наукове товариство імені Тараса Шевченка тощо.

Нова влада розпочала війну проти духовенства і віруючих, були закриті всі католицькі друкарні і часописи. Почалися арешти священників різних конфесій.

Самоправство, беззаконня, свавілля репресивно-каральних і пар-

тійно-державних органів — все це викликало невдоволення мешканців краю. Вони явно або приховано протестували проти нової влади, на яку ще зовсім нещодавно покладали надії як на захисника і гаранта від цілковитої полонізації. Тепер люди цілком закономірно протестували проти радянізації і русифікації.

Це засвідчують численні документи та свідчення безпосередніх учасників тих подій. Ці документи допомагають зрозуміти, чому багато українців вважали захисниками своїх інтересів Організацію Українських Націоналістів (ОУН), а згодом — Українську Повстанську Армію (УПА), які активно діяли на цих теренах. Особливо відчутно це виявилось у 1944-1947 роках під час брутально здійснюваних переселень включно із сумнозвісною антиукраїнською акцією “Вісла”.

Уже ці, навіть конспективно позначені проблеми пояснюють, якою складною була ситуація на західноукраїнських землях, що перед тим входили до складу Польської держави. Всю цю різнобарвну історико-політичну амальгаму не досягнути за допомогою фрагментарного підходу. Тут потрібна всебічна дослідницька робота, а не пристосування до політичної кон'юнктури.

Про це прагнули не забувати упорядники цього видання, в якому ви не знайдете тверджень або положень, що не ґрунтуються на відповідній джерельній базі, на архівному матеріалі. Все це дає можливість ніби почути голоси з минулого. Голоси, не “змікшовані” авторськими інтерпретаціями, а справжні, аутентичні. Все це дозволяє також читачеві самому оцінити той чи інший факт, ту чи іншу подію, а це, на нашу думку, в свою чергу, сприятиме тому, щоб без упереджень і непотрібних ламентаций позбутися непорозумінь, неясностей, стереотипів в історії українсько-польських стосунків.

При підготовці цього видання було вирішено включити до нього документи, що зберігаються у Центральному Архіві Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі у Варшаві і Державному архіві Служби безпеки України у Києві та інших містах України, а також матеріали деяких інших архівів, які мають безпосереднє відношення до порушеної теми. Однак ми свідомо прагнули обмежитись саме документами спецслужб, які ще ніколи не друкувались або були доступні вузькому колу осіб, пам'ятаючи про те, що чимало фахівців вже написали чи пишуть твори (в тому числі науково-документального жанру) про українсько-польські стосунки у ХХ столітті.

Абсолютна більшість документів і матеріалів у цьому виданні відтворюється повністю за архівними текстами. При цьому зберігається орфографія і політична термінологія відповідного періоду. Оскільки видання двомовне, всі тексти подаються відповідно у польському або українському перекладі. Разом з тим ми вважали за потрібне в разі, якщо

той чи інший документ був підготовлений російською мовою, зберегти мову оригіналу з метою максимально повного донесення до читача тогочасної стилістики і лексики.

Нумерація документів і заголовки належать упорядникам, якими було також підготовлено коментарі довідкового характеру, іменний покажчик, перелік надрукованих у кожному конкретному томі документів і матеріалів, фотоілюстрації. Все це дозволить зробити зручним користування цим виданням.

Президенти України і Республіки Польща у спільній заяві “До порозуміння і єднання”, підписаній 21 травня 1997 року, підкреслили: “Шлях до щирої дружби та єднання пролягає, насамперед, через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може бути виправданням злочину, насильству, застосуванню принципу колективної відповідальності... Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які у атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки”⁴. Гадаємо, ці слова могли б стати своєрідним епіграфом до нашої праці.

Особливою честю для всіх нас є те, що Президенти Олександр Квас-невський і Леонід Кучма високо оцінили нашу працю, підкреслили значення такого роду спільних видань для процесу взаємопорозуміння між польським і українським народами. Разом з тим така оцінка зобов'язує до подальшої інтенсивної роботи, до пошуків істини, до всього, що відроджує історичну правду, а відтак сприяє зближенню народів, а не розбрату і конфронтації. Сподіваємось, що саме цьому допоможуть і зусилля нашого спільного українсько-польського колективу.

Примітки:

¹ Вопросы истории. — 1993. — № 1. — с. 17-18.

² Парсаданова В.С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — с.36.

³ Докладніше див.: Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1996. — Т. 1.

⁴ Урядовий кур'єр. — 1997. — 24 травня.